

UNIVERZA V LJUBLJANI
FAKULTETA ZA DRUŽBENE VEDE

Damjan Lukić

Kapitalizem kot sistem izkoriščanja

Diplomsko delo

Ljubljana, 2017

UNIVERZA V LJUBLJANI
FAKULTETA ZA DRUŽBENE VEDE

Damjan Lukić

Mentorica: prof. dr. Dana Mesner Andolšek

Kapitalizem kot sistem izkoriščanja

Diplomsko delo

Ljubljana, 2017

Kapitalizem kot sistem izkoriščanja

Kapitalizem je družbeno-ekonomski sistem, ki temelji na ustvarjanju presežne vrednosti in akumulaciji kapitala. Skozi leta se je spreminjal, prilagajal in izpopolnjeval ter počasi zasedel vse sfere družbenega življenja. Ne smemo ga obravnavati zgolj kot ekonomski pojav, saj ima velik vpliv na družbo. Kapitalizem zahteva cilje dosega z izkoriščanjem narave in delovne sile, ki si jo skozi stoletja delovanja podredi. Kapitalizem je odvisen od povpraševanja, ki proizvode spravi na trg ponudbe, kjer so določene prodajne cene. Povprečnega delavca loči od proizvodnega procesa, ga odtuji od dela in ga preobrazi v potrošnika. Tehnološka revolucija z avtomatizacijo optimizira proizvodni proces in kapitalizmu olajša delovanje ter pospeši rast proizvodnje. Avtomatizacija ustvarja »armado« nezaposlenih delavcev, ki izgubljajo kupno moč in s tem ogrožajo obstanek, delovanje kapitalizma. Glavni namen diplomske naloge je z analizo strokovne literature odgovoriti na raziskovalna vprašanja in predstaviti kritiko kapitalizma. Na podlagi prebrane strokovne literature sem poskušal predvideti prihodnost kapitalizma in v zaključku strniti svoje razmišljanje.

Ključne besede: kapitalizem, izkoriščanje, produktivnost.

Capitalism as a system of exploitation

Capitalism is a socio-economic system based on the creation of surplus value and the accumulation of capital. Over the years, it changed, adapted and improved, and slowly occupied all the spheres of social life. We should not consider it merely as an economic phenomenon, as it has a great impact on society. Capitalism achieves its goals by exploiting the nature and workforce that has been subordinated over the centuries. Capitalism depends on demand, which puts products on the supply market where sales prices are set. Capitalism separates average worker from the production process, distorts it from work, and transforms it into a consumer. The technological revolution, automation optimizes the production process and facilitates capitalism and accelerates production growth. Automation creates an army of unemployed workers who are losing purchasing power and thus endangering the existence, the functioning of capitalism. The main purpose of the thesis is to answer research questions and to present the critique of capitalism by analyzing the literature. By reading professional literature, I tried to anticipate the future of capitalism and, in closing, summed up my thinking.

Keywords: capitalism, exploitation, productivity.

Kazalo

1 UVOD.....	5
1.1 METODOLOŠKI OKVIR IN STRUKTURA	6
2 KAJ JE KAPITALIZEM IN KAPITAL	8
3 ZGODOVINA IN RAZVOJ KAPITALIZMA.....	14
4 KAPITALISTIČNA PRODUKCIJA.....	17
5 IZKORIŠČANJE IN KONEC DELA.....	23
6 MNOŽIČNA POTROŠNJA.....	28
7 PRIHODNOST KAPITALIZMA	33
8 ZAKLJUČEK	36
9 LITERATURA.....	38

1 UVOD

Beseda kapitalizem se je v preteklosti uporabljala le redko, pogosto se je uveljavljala zgolj kot ekonomski pojav. Kapitalizem ni le ekonomski pojav in ne zajema le finančnega sektorja, temveč ureja medsebojne človeške odnose in razmere, v katerih živimo. Ekonomija kapitalizem predstavlja zgolj kot moderen način produkcije in ga ne obravnava kot sistem, ki ima na družbo velik vpliv. Izogibanje besedi kapitalizem in širši razlagi pojma morda tiči tudi v njegovi krvavi preteklosti, ko so se ljudje borili proti uveljavljanju kapitalističnih metod proizvodnje in odtujitve od proizvodnega procesa. Danes se raje kot kapitalizem uporabljajo besede, kot so liberalizacija, svobodni trg, samostojno podjetništvo ipd., vendar so vse to le sopomenke sistemu, ki se je skozi nasilje in krvavo zgodovino uspešno boril ter postal najbolj dominanten sistem 21. stoletja. Skrivanje bistva in zgodovine nastanka kapitalizma ter hvalospevi na račun tehnoloških izboljšav, produktivnosti so delavnega človeka odtujili od razumevanja učinkov kapitalizma. Svoje »gorivo« za delovanje kapitalizem črpa prav v neizobraženi, zatirani delovni sili, ki ne sprašuje in ne poizveduje veliko, saj le tako sistem lahko preživi.

Krize v kapitalizmu so bile do nedavnega zgolj pojav, ki je bil praktično nemogoč, ravno zato je bil trg leta 2008 šokiran in nepripravljen na posledice, ki so sledile. Zagovorniki kapitalizma so krizo opisali kot naključen pojav, kateremu se nismo mogli izogniti, in v prihodnosti zahtevali večjo sprostitev tržnih odnosov ter manjše vmešavanje države na trg, saj se bomo le tako lahko izognili novi krizi. Državna intervencija s finančnimi injekcijami pa je leta 2008 le omilila katastrofalne posledice krize na trg in tako poglobila protislovje kapitalizma. Krize pa kapitalizem ni povzročil le v finančnih sektorjih, temveč tudi v družbi, ki se sooča z nenadzorovano porastjo stopnje brezposelnosti in s tem povezanimi socialnimi nemiri. Vedno več je brezposelnih, ki se zatekajo k odklonskemu, kriminalnemu obnašanju, ki postopoma vodi v nevarnejši svet.

1.1 METODOLOŠKI OKVIR IN STRUKTURA

V diplomskem delu se bom posvetil širši analizi kapitalizma kot sistema, ki je spremenil naš vsakdanjik. Analiziral bom začetke, vzpone in padce, krize kapitalizma ter poskušal najti odgovor na vprašanje, kaj se bo v prihodnosti zgodilo s kapitalizmom. Pri izdelavi diplomske naloge je uporabljena predvsem deskriptivna metoda raziskovanja. Z analizo in interpretacijo strokovne literature ter sekundarnih virov (knjige, članki, internetni viri) bom pojasnil temeljne pojme, ki so pomembni za razumevanje teoretičnih izhodišč, in na podlagi sinteze predstavljene teorije odgovoril na zastavljena raziskovalna vprašanja.

Osrednja vprašanja, na katera bom poskušal odgovoriti, so:

- 1. Ali je kapitalizem kot sistem res nagnjen k izkoriščanju?**
- 2. Kakšna je povezava med kapitalizmom in izkoriščanjem?**
- 3. Kdaj in kako se je kapitalizem razvil?**
- 4. Kakšna je možna smer razvoja v prihodnosti kapitalizma?**

Diplomsko delo je zastavljeno kritično in se ne bo prepletalo le z ekonomijo, temveč tudi s politiko. Kapitalizma ne moremo obravnavati samo kot ekonomski pojav, saj zadeva naše vsakdanje življenje in je skozi zgodovino drastično spremenil trg dela. Skozi analizo knjižnih virov in strokovnih del sem iskal odgovore na svoja raziskovalna vprašanja. Prvi korak pisanja diplomskega dela je predstavljalo zbiranje literature.

Diplomsko delo je sestavljeno iz osmih poglavij. V uvodnem delu je predstavljena metodologija dela in orisan problem, ki ga bom raziskoval. Drugo poglavje diplomskega dela je posvečen razlagi besed kapital in kapitalizem ter osnovni opredelitvi kapitalizma. V tretjem poglavju sem analiziral zametke in razvoj kapitalizma v svetu ter orisal značilnosti kapitalizma kot sistema. Četrto poglavje je namenjeno kapitalistični proizvodnji, ki je osnovni element kapitalizma. Analiziral sem njen nastanek in značilnosti ter posledice novonastalega načina proizvodnje. V petem poglavju so predstavljene posledice tehnoloških inovacij, avtomatizacije in izkoriščanja delovne sile v kapitalizmu. Tu je veliko pozornosti namenjene preobrazbi dela skozi zgodovino in predstavitvi katastrofalnih učinkov kapitalizma ter tehnoloških inovacij na delo. V šestem poglavju je analizirana množična potrošnja, ki je gonilna sila svetovnega gospodarstva oziroma kapitalizma. Predstavljeni so preobrazba potrošnika in učinki množične potrošnje na globalno ekonomijo. Sedmo poglavje je namenjeno prihodnosti kapitalizma in zajema vse možne poti,

kamor nas utegne kapitalizem popeljati v prihodnosti. V zadnjem, osmem poglavju jeopravljena sinteza prejšnjih poglavij in analiz, izpostavljena pa so tudi nekatera razpotija oziroma negativni učinki kapitalizma na družbo in okolje.

2 KAJ JE KAPITALIZEM IN KAPITAL

Nasprotno od mnenja Karla Marxa, ki je trdil, da je kapitalizem zgolj eden izmed zgodovinskih načinov produkcije, kjer se presežna vrednost ekstrapolira na poseben način, danes ugotavljamo, da je kapitalizem obširnejši pojem, kot smo si lahko predstavljali, in da ima že sam kapitalizem svojo zgodovino. Današnji kapitalizem ni isti kot kapitalizem 19. stoletja, skozi leta se je kapitalizem kot sistem prilagajal in spreminjal. V 19. stoletju se je oblikoval predvsem okoli industrijskih podjetij oziroma je poskušal dvigniti raven produktivnosti nekvalificiranih delavcev. Inženirji oziroma kvalificirani delavci z znanjem so se ukvarjali z vprašanjem, kako nekvalificiranega delavca preobraziti v čim bolj produktivnega. Lastniki podjetij oziroma direktorji so se na drugi strani ukvarjali z vprašanjem, kako zavarovati tveganje gospodarskih gibanj oziroma kako zavarovati podjetje pred propadom. V borbi proti industrijskim tveganjem so se povezovali v konglomerate, kar pomeni, da je na primer podjetje, ki izdeluje kopalke, kupilo podjetje, ki se ukvarja s šivanjem zimskih oblačil, in se tako zavarovalo pred morebitnimi temperaturnimi razlikami in sezonskimi nihanjem v državi. Tako bi ne glede na geografske, vremenske pogoje njihovi delavci še vedno imeli delo. Durkheim ta pojav poimenuje mehanska solidarnost med člani podjetja, ki jo kapitalizem 21. stoletja povsem uniči. Kapitalizem kot prevladujoč sistem v svetu danes uničuje večino industrijske družbe, saj se je skozi leta preobrazil v sistem, ki poudarja produktivnost in avtonomijo, s tem pa trga vezi oziroma povezave med različnimi ravnmi industrijskega podjetja. Večino nalog, ki niso bistvenega pomena, prenesejo na podizvajalce, inženirje razporejajo v neodvisne agencije raziskovanja, delavce, ki so zadolženi za higieno in čiščenje prostorov, najemajo pri raznih agencijah ipd. Mehanska solidarnost, kot jo poimenuje in opredeli Durkheim, s pojavom kapitalizma izgine, saj kapitalisti z namenom zavarovanja svojega kapitala ne kupujejo več drugih obratov ali podjetij, temveč v določenih podjetjih kupijo delniški delež in so tako tveganju izpostavljeni samo delavci (Cohen 2011). Solidarnosti dobesedno ni več in tu se po mojem mnenju že kažejo prvi znaki, da je kapitalizem sistem, ki služi elitam in kapitalistom, vsi ostali pa smo samo sredstvo izkoriščanja. Več o tem pa v nadaljevanju.

Da bi razumeli kapitalizem, moramo na sam začetek razvoja. Ko omenimo besedo kapitalizem, se nam ta zdi kot nekaj samoumevnega, naravnega, vendar je pojav veliko bolj kompleksen. Osnovna značilnost kapitalizma je vlaganje denarja z namenom ustvarjanja dobička, vse akterje kapitalistične družbe pa ženejo priložnosti za ustvarjanje dobička. Iz tega lahko razberemo, da so kapitalisti obstajali že veliko pred nastopom samega kapitalizma, saj so trgovci že v srednjem veku in tudi veliko prej trgovali oziroma ustvarjali denar s preprodajo dobrin. Tudi njih je gnala želja po zaslužku, zato lahko o kapitalizmu oziroma o kapitalistični družbi govorimo kot o pojavu, ki ima svoje zametke že skoraj v dobi nastanka človeštva. Razlika je le v dejanski razsežnosti pojava, ki je danes glavno vodilo trgovanja, včasih pa je bila to dejavnost, ki je vključevala le majhen del gospodarstva. Osnova kapitalizma je kapitalistična proizvodnja, ki temelji na meznem delu, ki ga opravljajo delavci oziroma ljudje, ki dobivajo plačilo v zameno za opravljeno delo. Mezdno delo pa je nemogoče brez proizvodnih sredstev, ki so v lasti lastnikov kapitala oziroma kapitalistov. Lastniki kapitala in mezdni delavci so odvisni drug od drugega, zato je pomembno, da se zadovoljijo potrebe obeh strani, kar je pogosto zelo težko izvedljivo. Danes je za razliko od sužnjelastniških odnosov delo svobodno. Sami se odločimo, ali bomo opravljali določeno delo ali ne, vendar je pojem svobode v tem primeru pogosto iluzoren. Stroški obstoja, življenja so nekakšno sredstvo prisile, ki deluje v prid kapitalistom, saj je v kapitalističnih družbah brez plačanega dela izjemno težko preživeti. Prostih delovnih mest je malo, povpraševanje po delu veliko, to pa »mezdne delavce« pahne v situacijo, ko pogosto nimajo druge izbire in se prilagodijo na vse oblike pritiskov ter nadzora s strani delodajalca. Marx delavce v kapitalistični proizvodnji poimenuje »mezdni sužnji« (Fulcher 2010, 25). Mezdno delo nima velike vloge samo v proizvodnji, potrošnja je tista, ki poganja proizvodnjo, in mezdni delavec ima veliko vlogo tudi kot potrošnik. Samozadostnost v kapitalistični družbi ne obstaja več, kar privede meznega delavca k povpraševanju po dobrinah in storitvah, to pa omogoča kapitalizmu hitro širjenje in odpiranje novih trgov. Trg dela, dobrin, storitev, zgodovinsko gledano, ni nič novega, vse je poznano že iz zgodovine, vendar v času kapitalizma dobi trg povsem novi pomen in zelo pomembno vlogo. Proizvodnja se loči od potrošnje, delavec ne kupuje več tistega, kar proizvaja, in ne proizvaja tistega, kar kupuje, zato se vzpostavlja trg, na katerem lahko trgujejo z dobrinami, s storitvami, z denarjem in s kapitalom. Trg se iz trgovin in dejanskih prostorov seli v imaginaren prostor, kjer so navedene cene, ki se uravnavajo glede na povpraševanje in konkurenčnost podjetij, ki tekmujejo med sabo. Konkurenca je tista, ki pogosto uravnava končno ceno; podjetja tekmujejo na vseh ravneh in si bodisi s tehnološkimi inovacijami bodisi z optimizacijami dela poskušajo pridobiti prednost

pred konkurenco. Zaradi konkurenčnosti je kapitalizem izjemno dinamičen in pogosto poguben za nekatera podjetja, ki ne morejo slediti cenam na trgu (Fulcher 2010, 23–28).

Beseda *kapital* se prvič pojavi kot samostojen termin v letu 1630, medtem ko je *kapitalizem* novejši termin, ki ga je težje definirati. Začne se uporabljati v letu 1850 kot protipomenka za socializem. Specifične definicije, kaj kapitalizem sploh pomeni, ni oziroma ga je izjemno težko opredeliti, vendar pa je dejstvo, da je izjemno tesno povezan s privatno lastnino, tehnološkimi inovacijami in denarjem. Temelji na svobodnem trgu brez regulacije države, kar pomeni, da je izdelek oziroma storitev vredna toliko, kot je nekdo pripravljen plačati zanjo. Thomas K. McRaw kapitaliste označi za ljudi, ki stavijo na prihodnost, ker njihov trg oziroma vir dohodka ni samo pridobljeno bogastvo, ki ga dejansko imajo na računu, temveč si sposojajo denar v bankah in z njim špekulirajo na primer na borzi in trgujejo z delnicami, kjer predvidevajo, katere delnice bodo zrasle in postale dobičkonosne. Kapitalizem odpre novi trg, na katerem se izdelka ne da videti, donos samega izdelka se ocenjuje subjektivno in denar dobi novo dimenzijo. Ključ do uspeha oziroma do implementacije kapitalizma v družbeno sfero se skriva v človekovem prepričanju. Danes ničesar ne storimo brez razloga. Vsako naše dejanje storimo v nekem prepričanju, da delamo prav. Prepričanje (angl. *mind-set*) pa je tisto, kar se je v človeški zgodovini spremenilo in omogočilo kapitalizmu hiter razmah po vsem svetu. V preteklosti je bila človeška miselnost veliko bolj nematerialistična, kristjani in muslimani še dandanes obsojajo posojanje denarja. Na Japonskem je v 19. stoletju trgovec spadal na rep družbene hierarhije, ker je po nižjih cenah kupoval blago in ga nato dražje prodajal naprej (McRaw 1997, 3–5). Torej načina trgovanja oziroma kopičenja kapitala, kot ga poznamo v kapitalizmu, ljudje niso vedno sprejemali oziroma ga odobraval. Kot bomo videli v nadaljevanju, je bilo potrebno veliko let in družbenih sprememb, da je bil kapitalizem v družbi sprejet kot nekaj običajnega.

Meltzer (2012) kapitalizem označi za unikatni sistem, ki se ne pojavlja povsod v enaki obliki, temveč je izjemno prilagodljiv in določen z različnimi pravili. Odvisen je od družbe same, od kulturnih navad ljudi, geografskih značilnosti in politike, vse vrste kapitalizma pa temeljijo na privatni lastnini. Uspeh kapitalizma leži v zakonodaji, ki štiti pravico do privatne lastnine posameznika, kar je osnova za nastanek kapitalizma, ki velja za edino družbeno, tržno ureditev, ki omogoča tako rast kot osebno svobodo. Vsak sistem najbolje deluje, če imajo vsi vpleteni dobra moralna načela, kot so poštenost in predanost, vendar problem nastane, ker smo si ljudje različni, imamo različne vrednote, strinjamo se okoli različnih stvari, zato kapitalizma ne

moremo opredeliti kot sistema, ki spodbuja pošteno trgovanje, saj je v njem glavni akter posameznik, ki pogosto krši oziroma zaobide pravila (Meltzer 2012, 1–5).

Marx za izhodišče kapitala postavi blagovno cirkulacijo in kapital opredeli kot sredstvo, ki samo po sebi poskrbi, da bo iz procesa cirkulacije nastalo večje, da se bo oplodilo. Kapital stopi na trg vedno v obliki denarja, pozneje pa se na trgu preobrazi v kapital. Blagovna cirkulacija B–D–B obstaja že od nekdaj in predstavlja kroženje blaga od prve forme, ko blago (B) prodamo in si spridobljenim denarjem (D) ponovno kupimo blago (B). Končna točka je v tem primeru zopet blago, ampak po Marxu ni vedno tako. Ločiti moramo namreč med enostavno blagovno cirkulacijo, ki se začne zaradi blaga, in cirkulacijo, ki se začne z denarjem oziroma kapitalom. Splošna formula kapitala po Marxu je D–B–D, kjer se vse začne zaradi denarja, ki ga investiramo v blago z namenom, da bi nam to blago prineslo še večji donos, kot smo za nj plačali. Torej nasprotno kot v prvem primeru enostavne blagovne cirkulacije, kjer je cilj prodaja blaga z namenom kupiti novo, uporabno blago, je v »kapitalistični« formuli cirkulacije namen svoj denar oploditi oziroma ustvariti dobiček (Marx 1961, 168–179). Iz splošne formule kapitala po Marxu lahko razberemo, da se v kapitalizmu vse začne in poteka izključno zaradi denarja oziroma želje po zaslužku.

Marx (1986) sestavo kapitala obravnava v dvojnem pomenu, in sicer na eni strani skozi vrednosti, kjer kapital razdeli na konstanten in variabilen. Variabilen kapital predstavlja delovno silo oziroma vsoto mezd, ki je potrebna za obstoj produkcije, konstanten kapital pa zajema dejansko vrednost produkcijskih sredstev, strojev. Drugi način obravnave kapitala je tehničen, kjer se kapital deli na produkcijska sredstva in živo delovno silo, ki predstavlja količino dela, potrebno za upravljanje s produkcijskimi sredstvi. Obe sestavi kapitala sta tesno povezani in prepleteni.

Kapital velja za motor kapitalističnega sistema in se pojavlja v več oblikah, in sicer kot denar, zemlja, stavba, blago, dobrine, skupno vsem oblikam kapitala v kapitalizmu pa je oplojevanje samega sebe oziroma ustvarjanje profita. Kapital je torej obstajal že veliko pred nastankom kapitalizma, saj so imele že vse vasi oziroma mesta določene zaloge žit, zlata, ceste in vse denarne rezerve, razlika je le v tem, da ga takrat niso znali smiselno oplojevati. Profit definira vrednost, ki ostane, ko se poravnajo stroški proizvodnje in delovne sile, kar pomeni, da imajo

kapitalisti na poti do svojega zaslужka oziroma profita stroške, ki jih neprestano poskušajo zmanjšati, kar pogosto privede do izkoriščanja delovne sile. V sistemu kapitalizma nič nima vrednosti, dokler se ne postavi na trg in se oceni dejanska tržna vrednost, torej tudi narava sama po sebi po logiki kapitalizma ni vredna nič, dokler iz nje ne moremo »razbrati« uporabne vrednosti ali menjalne vrednosti in jo predstaviti na trgu. Kapital oziroma kapitalizem je močno prepleten, povezan s politično ideologijo države, vendar vse dokler se politika ne vmešava v načelo prostega trgovanja, je vseeno, ali je država demokratično ali drugače oblikovana. Da bi se kapital oplajal je potreben torej svobodni trg oziroma, z drugimi besedami, država ne sme posegati na trg, da bi se zagotovili idealni pogoji za razvoj kapitalizma, kar privede do vmešavanja kapitalistov v politično sfero, kjer poskušajo s svojim bogastvom oziroma kapitalom vplivati na politične odločitve (Leech 2012, 21–25). Vmešavanje privatnih interesov v skupne, državne interese oziroma politiko pa je v modernem kapitalizmu postala že dobro uveljavljena praksa.¹

Kapital ima osrednjo vlogo pri razvoju družbe, Steinbacher (2009, 55–58) pa gre v svoji trditvi še dlje in pravi, da bi bil obstoj civilizirane družbe brez kapitala nemogoč. Za obstoj človeštva si moramo ljudje vse stvari, ki jih uporabljamo, ustvariti sami, ne glede na to, ali gre za prehranske ali druge izdelke. Za proizvodnjo vseh stvari pa so ključni stroji oziroma, z drugimi besedami, kapital, ki je bil prisoten v vseh oblikah družbe že od nastanka človeštva, le da je bila takrat stopnja industrializacije nižja kot danes in se je zaradi tega kapital v preteklosti razlikoval od današnjega pojmovanja kapitala. V dobi pred našim štetjem so ljudje prav tako kot danes uporabljali kapital za proizvodnjo dobrin, le da je bil takrat kapital v mnogo primitivnejši obliki, lok in sulice so postopoma nadomestili stroji, ki so ljudem omogočili večjo storilnost oziroma produktivnost. Pojav industrializacije je kapital preobrazil iz splošne v bolj kompleksno obliko, kar postopoma privede do množične proizvodnje, ki naj bi olajšala življenje revnejših slojev in jim omogočila lažje življenje. Vendar pri razlagi kapitala, kot ga predstavlja Steinbacher, moramo biti pozorni na razliko med kapitalom, ki je v tem primeru pomemben faktor za razvoj družbe, in kapitalizmom, ki narekuje, kako tak kapital oplojevati. Kapitalizem je sistem, ki nam narekuje, kaj storiti s kapitalom in kako ga neskončno oplojevati, zato kapitala ne smemo enačiti s kapitalizmom, saj je kapital le orodje za doseganje ciljev kapitalizma.

¹ V Sloveniji imamo celo seznam registriranih lobistov, ki z različnimi načini poskušajo vplivati na politične odločitve.

Chang (2010, 74–77) pravi, da lahko kapitalu določimo nacionalnost, kljub temu da kapitalizem kot sistem temelji na internacionalnih odnosih in sega v vse sfere družbenega življenja. Ne glede na to, da lahko podjetje zaposluje in deluje skoraj povsod v svetu, se le redko zgodi, da bi podjetje svoj sedež preselilo v tujino. Vse pomembne dejavnosti podjetja, kot so raziskave in razvoj, ohranjajo v svojih matičnih državah in tudi vodilne vloge v podjetju ostanejo v funkciji domačih predstavnikov. Nazoren primer je avtomobilsko podjetje Chrysler, ki je v svoji zgodovini kar nekajkrat zamenjalo lastnika in prav vsakič, ko se je to zgodilo, so vodstvene položaje v podjetju zasedli »domači« strokovnjaki, ki so bili načeloma skoraj zmeraj iste narodnosti kot novi lastnik oziroma direktor. V letu 1998 je Chrysler prevzel nemški podjetnik, ki je v naslednjih letih poslovanja v podjetje pripeljal strokovnjake, člane odbora iz svoje države. Isti vzorec lahko zasledimo, ko podjetje znova prevzamejo Američani in pozneje Italijani (prav tam, 78).

3 ZGODOVINA IN RAZVOJ KAPITALIZMA

Nastanek prvih kapitalistov bi bil brez nakopičenega kapitala nemogoč. Koncentracija kapitala je tista, ki postopoma uspešne kapitaliste loči od mezdnih delavcev. Kapital se je kopičil že mnogo pred nastankom kapitalizma, trgovci so svoj kapital vlagali v dobrine z namenom zaslužka oziroma oplajanja svojega kapitala. Torej o načelu trgovanja, kot ga poznamo v klasičnem kapitalizmu, lahko govorimo že mnogo pred nastankom le-tega, razlika je bila le v tem, da so bile omejitve države in politike takrat mnogo večje (Glas in drugi 1987).

Kapitalizem kot pojem obstaja že vrsto let, vendar si akademiki še vedno niso enotni, kaj zajema in na katerih sferah življenja se pojavlja. Ekonomisti kapitalizem analizirajo zgolj kot pojav, ki se tiče samo trga in ekonomije same, medtem ko ga sociologi obravnavajo kot pojav, ki ima tesne povezave s politiko, sociologijo, znanostjo ipd.

Preboj v Evropi je kapitalizem doživel v Veliki Britaniji in je nedvomno omogočil oziroma začel industrializacijo, ki se je zgodila v 16. stoletju. Povečano povpraševanje po dobrinah in intenzivnejši tržni odnosi so privedli do vlaganja v industrijsko proizvodnjo, ki je bila ne samo distributer za dobrine, temveč tudi vir dohodka za veliko število prebivalcev. Ljudje so z namenom kupovanja dobrin, ki so nujno potrebne za dostojno življenje, sprejeli naporno delo v tovarnah, ki je bilo nemalokrat grozljivo slabo organizirano. Lastnike kapitala pa je že tedaj zanimala zgolj produktivnost in vpeljava mehanizacije, zato je prihajalo do nesoglasij oziroma do konflikta interesov. Že tu so vidni prvi znaki kapitalističnih odnosov, kakršne poznamo tudi danes, zato so se že v 18. stoletju delavci povezovali v sindikate in združenja z namenom ohraniti minimalne mezde. Fulcher (2010) razlog za nastanek kapitalistične proizvodnje vidi v povečani potrošnji ljudi oziroma v mezdnem delu, ki je ljudem omogočil denar, s katerim so kupovali dobrine in s tem zagnali trg oziroma tržne odnose, ki k pozneje privedejo do industrijske proizvodnje. V Angliji je bilo mezdno delo v 16. stoletju razširjeno na vsaj polovico vseh gospodinjstev v državi. Vzrok kapitalizma oziroma kapitalistične proizvodnje res sega v Veliko Britanijo, vendar tudi drugi deli Evrope niso ostali nedotaknjeni. Kapital je postal osrednji element trgovanja in začetka poslovanja, mnoge bogate družine, ki so si takrat kapital pridobile s trgovino, so začele svoj denar, kapital vlagati bodisi v rudnike, tovarne ipd., saj je obratovanje posameznega delovnega procesa zahtevalo velike količine kapitala. S svojim kapitalom so bogati posamezniki takrat vstopili v delovni proces in prevzeli nadzor nad njim (Fulcher 2010, 29–39).

Začetek kapitalizma je pogosto predstavljen kot nekaj, čemur se kot družba nismo mogli izogniti, oziroma kot nekaj, kar se je zgodilo samo od sebe, vendar je pojav le-tega trajal zelo dolgo in se izraža skozi materialne dobrine, kulturo in družbeno moč. Vse vrednote, ki jih povezujemo s kapitalizmom, so obstajale že mnogo prej, trgovanje med državami in izkoriščanje delovne sile se pojavi že v rimskem cesarstvu, vendar se je skozi leta spremenilo in dobilo nove oblike. Začetek modernega kapitalizma oziroma kapitalizma, kot ga poznamo danes, lahko v zgodovini najprej zasledimo v Veliki Britaniji in Belgiji med leti 1820 in 1870, z začetkom industrializacije. Industrializacija pa je pomenila nov način dela, ki je temeljil na storilnosti oziroma produktivnosti, ki do tedaj ni bila tako pomemben element dela. Produktivnost je osrednji element industrijskega kapitalizma, kar se kaže tudi v statistiki, namreč med letoma 1870 in 1914 se je produktivnost povprečnega delavca v zahodnem delu Evrope povečala za 1,5 odstotka na letni ravni (Centeno in Cohen 2010, 23–26).

Wood (2002, 95–101) pravi, da začetke kapitalizma in razvoj le-tega z vsemi svojimi značilnostmi najprej zasledimo na podeželju v dokaj poznem obdobju človeške zgodovine. Že vrsto let pred kapitalizmom je bilo deljenje na družbene sloje nekaj normalnega. V kmetijstvu so se ljudje že od nekdaj delili na kmete, tiste, ki so dejansko obdelovali zemljo, in posestnike, lastnike zemlje. Kmetje so za obdelavo zemlje plačevali lastniku zemlje določeno vsoto denarja, kar pa se z razvojem kapitalizma spremeni. Kapitalizem poseže v odnose delavcev in lastnikov kapitala ter razlasti direktne proizvajalce dobrin oziroma jih odtuji od presežne vrednosti, ki nastane z njihovim delom. V modernem kapitalizmu delavci nimajo nobenega deleža pri končnem produktu, kot je to veljalo v zgodovini, temveč le prodajajo svojo delovno silo v zameno za plačilo, plačo. Odnose med delavcem in dodeljevalcem dela kapitalistom ureja trg, od katerega so odvisni oboji, kar pomeni, da ima trg osrednjo vlogo v tem procesu. Delodajalci na trgu iščejo delavce in produkcijska sredstva, delavci pa delo, kar pomeni, da je kapitalistična družba odvisna od trga, povpraševanja in ponudbe. Ta specifična odvisnost od trga ima tudi določene systemske zahteve za obstoj produkcije; konstantno se mora povečevati produktivnost, težnja po profitu, akumulaciji in konkurenci. Kapitalizem kot sistem se mora za svoj obstoj stalno prilagajati vsem družbenim razmeram, iskati mora vedno nove trge in se vključevati v vse sfere življenja. Odvisnost akterjev kapitalizma od trga je v zgodovini vidna v spreminjanju odnosa lastnikov zemlje do najemnikov. V 16. stoletju se pojavi nov fenomen: lastniki zemlje

začnejo svoj kapital, v tem primeru zemljo, vrednotiti drugače, in sicer po sistemu tekmovalne rente. Tekmovalna renta pomeni, da so zemljo oddali ponudniku, ki je ponudil največ denarja za najem, dejansko ceno pa je že takrat oblikoval trg. Najemnine, ki so imele do tedaj ustaljeno ceno, ki se medletni ni bistveno spreminjala, so nadomestile variabilne najemnine, ki jih je določal trg in je zemljo ovrednotil kot produkcijsko sredstvo. V 16. stoletju se je torej način vrednotenja zemlje v Angliji znatno spremenil, kar je privedlo do konkurence med kmeti, saj so morali zaradi višjih stroškov najemnin in novonastale konkurence pridelati vedno več ter dvigniti raven storilnosti.

Nasilno odtujevanje zemljišč, ekspropriacija zemlje, goljufanje in ropanje proletariata v 15. in 16. stoletju spremenijo način dela ter preobrazijo fevdalnega delavca v kapitalističnega, kar pomeni, da so bili ljudje prisiljeni delati na način, ki ga do tedaj niso poznali. Rezultat vseh teh dogodkov, okoliščin je porast števila klatežev, beračev, roparjev. Ljudje so bili zmedeni in se niso mogli tako hitro prilagoditi na nove razmere na trgu dela. Da bi znova vzpostavili disciplino, so oblasti v Evropi v začetku 16. stoletja sprejele izjemno kruto zakonodajo, ki je prepovedovala beračenje in populacijo silila k spremembam. Vsi, ki so bili sposobni za delo, so morali delo opravljati vestno in po novih začetih načinih. Beračiti so smeli samo starejši ljudje, ki za delo niso bili sposobni, vsi ostali pa so bili označeni za zločince, katere so kruto kaznovali in fizično mučili. Z zakonodajo so pozneje stopili še korak dlje. Vse tiste, ki niso delali oziroma so postopali, so označili za sužnje in jih dodelili tistemu, ki jih je za tako dejanje tudi ovadil oblastem. Ljudje so bili prisiljeni delati in sprejeti nov način dela ne glede na to, ali so se z njim strinjali ali ne. Mezdno delo je bilo torej doseženo izključno z grotesknimi zakoni oziroma z nasiljem, ki ni pojenjalo vse do 18. stoletja (Marx 1986).

Po obdobju nasilja in prisile k delu so oblasti prek vzgoje, navad, vrednot dosegle želeno. Mezdno delo so implementirali v navado ljudi, ki ni bila odklonska. Mezdno delo je bilo razumljeno kot nekaj čisto naravnega oziroma nujno potrebnega za normalno ekonomsko-socialno življenje. Nihče se ni več upiral sistemu, ki je od ljudi zahteval, da se podredijo in sprejmejo nove načine dela. Sprejeti so morali ne le novi način dela, temveč tudi novonastalo zakonodajo o mezdnem delu, ki je delavcem določala plačilo in je že od samega nastanka veljala za orodje kapitalistov, s katerim so izkoriščali delavce. Pod pretvezo zaščite industrije pred pohlepni delavci so skoraj povsod po Evropi sprejeli mezdno tarifo za podeželje in mesto, ki je določala plačilo za posameznega delavca. Vse do leta 1825 je za hud zločin veljalo sprejemanje in tudi dajanje višje mezde, kot je določeno z zakonom, medtem ko višina minimalne mezde ni bila nikoli določena (prav tam, 673).

4 KAPITALISTIČNA PRODUKCIJA

Da bi uspešno dvignili produktivnost na višjo raven, je bil potreben nov pristop k proizvodnji, kar je privedlo do nastanka kapitalistične produkcije, ki je temelj za obstoj kapitalizma. Kapitalizem temelji na kapitalistični produkciji, za katero je bistven industrijski kapital, ki se od splošnega kapitala razlikuje po tem, da se nalaga oziroma oplaja samo v produkciji. Produkcija v kapitalizmu za svoje uspešno delovanje potrebuje dobro koordinacijo med velikim številom ljudi, med katerimi morajo vladati točno določeni odnosi. Produkcija v kapitalizmu je sistem, ki temelji na privatni lastnini. Kapitalist ima v lasti vsa produkcijska sredstva, kar mu omogoča popoln nadzor nad delavci in posledično tudi njihovo izkoriščanje. Pri kapitalistični produkciji gre za produkcijo blaga, ki je namenjen širšem trgu, bistvo takega načina proizvodnje pa je ustvarjanje presežne vrednosti oziroma profita. Vzroke za nastanek takega načina produkcije oziroma proizvodnje (Glas in drugi 1987, 106–108) vidijo v tehnoloških inovacijah, ki so pripomogle k množični proizvodnji, in geografskih odkritjih, ki so pripomogla k večji in boljši izmenjavi dobrin ter razširila do takrat še neodkrite trge. Za uspešno kapitalistično produkcijo so potrebni mezdni delavci, ki opravljajo dela, za katera dobijo mezdo, plačilo, in kapitalisti, ki imajo v lasti produkcijska sredstva. Marx (1986) izhodišče za razvoj mezdnih delavcev in kapitalistov vidi v podložništvu delavca v obdobju fevdalizma. Izkoriščanje delavca je torej proces, ki ga je kapitalizem le nasledil od predhodne družbene ureditve, fevdalizma. Za razslojevanje le-teh naj bi poskrbela ekonomija oziroma konkurenca, kjer so nekateri uspešni trgovci postopoma kopičili svoj kapital in postajali kapitalisti, drugi pa zaradi lastnih napak propadli in postali delavci. Poleg ekonomskih procesov so k nastajanju mezdnih delavcev večinoma prispevali tudi neekonomski razlogi, in sicer prisila oziroma nasilje. Znan je primer ograjevanja, ko so morali kmetje pod prisilo zapustiti svojo zemljo, pašnike, da bi kapitalisti lahko prehranjevali svojo živino, ki so jo vzrejali v namene tekstilne industrije. Ironično je dejstvo, da se je kapitalizem začel z nasilnim odtujevanjem zemlje oziroma kapitala, kar je proti načelom kapitalizma, ki zagovarja privatno lastnino in lastništvo posameznika. Nasilno razlaščenje kmetov poskrbi ne le za kapitalizem nujno potrebne delavce, temveč odpre tudi nov, notranji trg. Pred razlastitvijo so kmetje življenjske potrebščine, ki so jih v glavnem porabili zase, izdelovali sami, kasneje pa življenjske potrebščine postanejo blago, ki ga morajo odslej kmetje iskati na trgu. Odpre se torej novi trg, na katerem novonastali delavci kupujejo dobrine, ki so jih nekdanj proizvajali sami (Marx 1986). Kapitalizem za uspešno delovanje in obstoj potrebuje potrošnjo oziroma trg, zato meznega delavca sistemsko loči od proizvodnih sredstev ter ga z odvisnostjo od sistema samega postavi v podrejen oziroma odvisen položaj.

Skozi zgodovino se z vplivom kapitalizma in kapitalistične proizvodnje izoblikujeta dva temeljna družbena razreda, ki sta si nasproti, vendar drug brez drugega ne moreta obstajati. Gre za kapitaliste in delavce, kjer imajo kapitalisti v lasti vsa produkcijska sredstva in nakopičeni kapital, delavci pa niso lastniki ničesar razen svoje delovne sile. Delavci so načeloma svobodni, vendar so ekonomsko odvisni od kapitalistov in mnogokrat prisiljeni svojo delovno silo prodajati pod pogoji, kijih zahtevajo delodajalci, kapitalisti. Sredstvo prisile v modernem kapitalizmu ni nasilje, delavci so sistemsko prisiljeni delati, saj brez dela ne bi imeli zadosti sredstev za preživetje, zato pogosto opravljajo dela, ki jih v normalnih okoliščinah ne bi. Delovna sila torej postane sredstvo trgovanja oziroma blago, ki se prodaja na trgu, obenem pa tudi blago, brez katerega produkcija, ne glede na to, ali je kapitalistična ali ne, ne more obstajati (Glas in drugi 1978).

Marx (1986) za izhodišče kapitalistične produkcije postavi prvotno akumulacijo oziroma akumulacijo, ki je obstajala pred nastankom kapitalizma in kapitalistične produkcije. Zgodba o prvotni akumulaciji je v zgodovini pogosto predstavljena kot pojav, ki je ločil varčne, delavne, razumne ljudi od »postopačev«, ki niso veliko delali in so svoj kapital raje vlagali v veseljačenje. To naj bi privedlo do prve akumulacije kapitala, bogastva. Na eni strani so varčni in delavni ljudje svoje bogastvo kopicili, medtem ko so drugi ostali brez vsega, prodajali so lahko le svojo delovno silo. Marx tak način prvotne akumulacije opiše kot fikcijo, saj so v zgodovini roparski umori, goljufanje in nasilje igrali veliko vlogo pri razporeditvi kapitala oziroma razlastitvi proletariata. Do kapitalistične produkcije pride torej šele, ko pridejo v stik imetniki dveh vrst blaga, in sicer tisti, ki imajo v lasti kapital, produkcijska sredstva, ter tisti, ki želijo prodajati svojo delovno silo. Oboji imajo v slednjem procesu korist, le da med njimi vlada kapitalski odnos, ki delavca popolnoma loči od produkcijskih sredstev in ga pahne v mezdno delo.

Kapitalistični način proizvodnje je torej lastnikom kapitala omogočil nadzor nad delovno silo in produkcijskimi sredstvi, prav tako pa je način proizvodnje privedel do velike koncentracije kapitala v rokah lastnika produkcijskih sredstev. Takšen način proizvodnje je pomenil večanje podjetij in posledično tudi zahteval nov pristop k ureditvi dela. Število mezdnih delavcev je bilo v porastu in lastniki podjetij sami niso bili več zmožni nadzorovati delovne sile ter delovnih procesov, zato so začeli najemati kader, ki naj bi skrbel za nadzor nad delovno silo in delovnimi pogoji. Njihova naloga je bila že takrat podobna današnji, skrbeli so za večanje profita in dvig

produktivnosti v podjetju, torej je bila kapitalistična proizvodnja povod za nastanek menedžerjev, ki so danes ključni element v velikem podjetju (Weber 1988).

Z razvojem kapitalizma se potreba po ureditvi dela poveča in na trg stopijo ljudje, ki v podjetjih skrbijo samo za učinkovito upravljanje delovne sile. Tako imenovani menedžerji skozi leta razvijejo veliko pristopov k ureditvi dela. Phillips (2003, 74–76) pa opredeli neposreden nadzor za začetek in osnovo menedžmenta v delu. Neposreden nadzor je temeljil na konstantnem nadzoru nad delavcem, kjer je lastnik ali vodja izmene z grožnjami in obljubami bdel nad delavcem. Takšen nadzor v podjetjih je bil pogost v začetnih fazah kapitalistične produkcije in je pogosto privedel do izkoriščanja ter zlorabe delovne sile. Z razvojem tehnologije se nadzor nad delavci prenese na stroje, ki določajo ritem, hitrost in organizacijo delovnega procesa in delavca. Tekoči trak postane osnova produkcije, kjer ima vsak delavec v določenem zaporedju točno določen čas za dokončanje svojega dela, preden ga tekoči trak potisne naprej. Tehnološki nadzor torej s svojo sistematičnostjo skrbi, da delo poteka hitro in učinkovito, skorajda brez nadzora človeškega faktorja, vendar je takšen nadzor možen samo v industrijskih podjetjih, ki temeljijo na proizvodnji. Za vsa ostala dela, ki jih ne morejo nadzorovati stroji oziroma ima človeški nadzor negativne učinke, se z razvojem menedžerstva uvedejo birokratska pravila, ki določajo kako in kdaj delo opravljati. Norme so torej podane v obliki birokratskih zahtev, pravil, ki delovno silo usmerjajo k ciljem podjetja oziroma lastnika. Ko z nobenimi od prej omenjenih pristopov ne moremo doseči želene produktivnosti, pa Phillips pravi, da posameznika prepustimo avtonomni kontroli, kjer skozi celo leto nadzoruje sam sebe, pogoj je le pisanje poročil o opravljenem delu in uspeh na letni ravni.

Moderno upravljanje se prvič pojavi v petdesetih letih 19. stoletja, sprva v železniški industriji, kjer so želeli zaradi hudih nesreč zagotoviti varno premikanje po progi in bolj učinkovito delovanje infrastrukture. Podjetje Western Railroad je z željo izboljšanja varnostnih problemov ob progi uvedlo temeljite spremembe v delovanju in upravljanju ter postalo prvo ameriško podjetje z natančno določeno organizacijsko strukturo. Ostala podjetja pozneje sledijo njihovem zgledu in začnejo uvajati svoje lastne moderne upravljavske sheme, katerih osnova je hierarhična struktura. Hierarhija določa moderno korporacijo in se odraža v notranji organizaciji podjetja, kjer je na vrhu piramide direktor, na dnu pa manj kvalificirani delavci. Vsak delavec v podjetju ima svojo nalogo in odgovarja za svoje delo tistim, ki so na hierarhični lestvici tik nad njim (Rifkin 2007, 176–178).

Z večanjem podjetij, ki so zaposlovala vedno več ljudi, se v menedžmentu pojavi problem, saj je nemogoče nadzorovati več tisoč zaposlenih. V 20. stoletju se razvije nov način ureditve dela, ki temelji na racionalizaciji dela in odtujitvi delavcev od dejanskega oziroma končnega produkcijskega procesa. Da bi kapitalisti ponovno dobili nadzor nad delovnimi procesi, se torej razvije znanstveni menedžment, ki je temeljil na treh osnovnih načelih. Potrebno je bilo ločiti planiranje, idejno zasnovo proizvodov od proizvodnje, delovne procese razdrobiti na najmanjše dele in centralizirati znanje. Znanje je bilo centralizirano pri vrhu podjetja, kjer so menedžerji nadzorovali in planirali potek proizvodnje, delovni procesi pa so postali posplošeni, kjer je posameznik opravljal točno določeno nalogo (Philips 2003, 79). Ločitev delavca od idejne zasnove produkta je postopoma privedla do odtujitve od dela, kar je rezultiralo v negotovanju delavcev in povezovanju slednjih v sindikate. Delodajalci so kot odgovor na pojav sindikato v začeli izboljševati delovne pogoje in razvili nov pristop, ki je delavcem namenil večje plače in skrb za življenje zunaj delovnega časa. V zgodnji fazi 20. stoletja se torej razvije fordizem, ki je v grobem smislu pomenil masovno produkcijo za masovno potrošnjo. Henry Ford predstavi nov način produkcije, ki temelji na tekočem traku in probleme znanstvenega menedžmenta rešuje z višjimi plačami. Vpeljava tekočega traku pa je ločitev produkcijskega procesa od delavca le poglobila, delavci so bili prisiljeni prodajati svojo delovno silo na trgu, postanejo manj kvalificirani in vedno manj pomembni za proizvodnjo. Zaposlitev postane vedno bolj stvar naključja, saj ne zahteva nobene posebne veščine, vsi deli, s katerimi so rokovali delavci, so bili enostavni za uporabo in niso zahtevali posebnih sposobnosti. Kapitalistični fordizem z načinom upravljanja delavce podredi strojem in jih v celoti loči od delovnega procesa oziroma intelektualne moči slednjega (Rifkin 2007, 180). Sistem množične proizvodnje se je po uspešnem dokazovanju v avtomobilski industriji pozenje preselil na vse sektorje gospodarstva in Fordovi standardizirani proizvodi so postali glavno načelo, normativ proizvodnje. Podjetje, ki si je prvo drznilo poseči v uspešno zastavljen način proizvodnje, ki je takrat veljalo za gonilno silo proizvodnje, je bilo Toyota. Japonsko podjetje, ki se je v tistih časih šele pobiralo od vojnih posledic na Japonskem, je prvo začelo eksperimentirati na področju novih upravljaljskih tehnik in organizacije industrijskega podjetja. Toyota svoj novi poslovni proces poimenuje vitka proizvodnja, katere načelo je bilo povečati proizvodnjo z manjšo količino dela in surovin. Od svojih industrijskih predhodnic povzame pozitivne plati, vendar se od njih tudi izjemno razlikuje, saj odpravi visoke stroške obrtne proizvodnje in togost množične proizvodnje. Ključ za uspeh takega načina proizvodnje je združevanje delavcev v ekipe, ki jih sestavljajo ljudje z različnim znanjem. Vsaka ekipa dela ob strojih, ki proizvajajo velike količine proizvodov in jih za razliko od množične proizvodnje proizvedejo v polovičnem času s polovično vložnim

trudom. Proizvodna filozofija temelji na delu, kjer se proizvodi ne skladiščijo, temveč se ob pravem času proizvedejo in odpošljejo na tržišče (Rifkin 2007, 181). Upravljavska hierarhija vitke proizvodnje pa klasično hierarhično ureditev nadomesti s svojo obliko, kjer prav vsi, ne glede na status v podjetju, enakovredno sodelujejo. Delavec ni več ločen od same zasnove izdelka, saj v vitki proizvodnji lahko sodeluje tudi pri načrtovanju izdelka, trženju in tudi prodaji le-tega. Japonski sistem proizvodnje torej spodbuja sodelovanje na vseh ravneh, saj soprepičani, da s tem zmanjšujejo stroške in spodbujajo inovacije oziroma možnosti za napredek (prav tam, 183). Rifkin (2007, 180) napove, da se bo sistem, kot ga poznamo v vitki organizaciji, zelo hitro razširil in spremenil delovna mesta, kot jih poznamo. Reorganizacija delovnih mest se dogaja vsakodnevno, z obdobjem postfordizma pa se je proces še pospešil. Nove informacijske in komunikacijske tehnologije odpravljajo delovna mesta, predvsem dela nekvalificiranih ter polkvalificiranih delavcev, zato določenim delovnim mestom grozi izumrtje. V sistemu, kot ga poznamo danes, se posledicam ne moremo izogniti, saj nas konkurenčnost in produktivnost silita k uvajanju sprememb. Reorganizacija delovnih mest res prinaša hitrejšo odzivnost organizacije in večjo usklajenost, vendar na drugi strani viša stopnja nezaposlenosti, saj ogromno delovnih nalog prevzame računalnik.

Posledica avtomatizacije je torej odpuščanje delavcev in izginjanje delovnih mest. Strah pred izgubo delovnega mesta je v današnjih ekonomskih razmerah velik, vendar strokovnjaki opozarjajo na nov problem, ki se je razširil v zadnjih dvajsetih letih. Intenzifikacija dela je novi način opravljanja dela, ki temelji na višanju produktivnosti oziroma vlaganju večjega napora in časa v delo. Z optimizacijo delovnih mest in težnjo po dvigu produktivnosti se delovna mesta oblikujejo tako, da so naloge posameznika in metode dela jasno začrtane. Potrebna je večja zbranost pri delovnem procesu, saj napake lahko privedejo do finančnih izpadov, negativnih posledic za podjetje. Kapitalistom intenzifikacija dela nedvomno ustreza, saj se stroški proizvodnje s tem nižajo, vendar posledice, ki jih intenzifikacija povzroči delovni sili, so velike. Stres, napestosti v družini in slabše psihološko stanje so le ene v vrsti posledic, ki jih delavec občuti zaradi povečane intenzivnosti pri delu (Burchell in drugi 2002, 71–72). Rifkin (2007, 343) skrajšanje delovnega dne opredeli kot prvi pogoj za svobodo in opozori, da avtomatizacija ni dosegla zelenih učinkov, predvsem skrajšanja delovnega dne. Zagovorniki avtomatizacije so trdili, da nam bo avtomatizacija prinesla več prostega časa, časovne vrednosti, ki je

pomembnejša od materialne vrednosti, saj odgovarja zadovoljevanju nematerialnih, intelektualnih potreb. Schor (1991, 1–32) opozarja, da Američani danes delajo veliko več kot pred nastopom informacijske tehnologije, ki naj bi delovni dan skrajšala. Delovni dan povprečnega Američana se je na letni ravni podaljšal za 163 ur, več kot 25 odstotkov Američanov pa na tedenski ravni dela 49 ur ali več. Zaradi tako povečanega obsega delovnih ur se je prosti čas povprečnega Američana, zaposlenega s polnim delovnim časom, skrčil za tretjino. Za tako velike spremembe v obsegu delovnega časa Rifkin (2007, 345) okrivi revolucijo v produktivnosti. Tehnologija, avtomatizacija je omogočila podjetjem množična odpuščanja, ki so ustvarila veliko količino nezaposlenih delavcev, tisti, ki so svojo službo obdržali, pa so prisiljeni delati dalj časa, zato da kompenzirajo svoje socialne prispevke in znižane plače. Podjetja danes raje zaposlujejo manjše število delavcev, ki delajo dlje, saj s tem prihranijo stroške plačevanja socialnih prispevkov. Poraja se torej vprašanje, zakaj imajo korist od tehnološke produktivnosti zopet samo kapitalisti, ki zaposlujejo manj ljudi, in ne tudi delavci, ki morajo navkljub vsemu delati dalj časa (prav tam, 346).

5 IZKORIŠČANJE IN KONEC DELA

Izkoriščanje je pojav, ki se v zgodovini pojavi že v zgodnjih fazah človeštva in je bil prisoten v skoraj vsaki družbi. Trg sužnjeve je bil nekdanje celo zelo donosna obrt, ki so se je posluževali tako posestniki, ki so sužnje kupovali in jih izkoriščali za vsakdanja opravila, kot tudi nižji sloji, ki so sužnje lovili ter jih prodajali. Izkoriščanje torej ni nekaj novega za človeštvo, vendar s kapitalizmom dobi prefinjeno obliko, ki jo zamaskira s plačnim deležem.

Delo ima skoraj vedno dvojni značaj, pozitivnega ter negativnega. Pozitivni se odraža skozi družbeno priznanje, ki nam pripada po določeni delovni funkciji. Negativna plat dela pa so nedvomno izkoriščanje, alienacija, odnos dominacije; nekatere oblike dela še posebej v modernem kapitalizmu mejijo celo na suženjstvo. Ti dve plati dela sta prisotni že od samega nastanka, vendar nikoli v enakem razmerju, trdi Husson (2011, 124).

Husson glavno značilnost novodobnega, globaliziranega kapitalizma vidi v upadanju plačnega deleža, kar z drugimi besedami lahko opišemo kot dviganje stopnje izkoriščevanja. V državah Evropske unije je v dvajsetih letih delež plač v celotnem gospodarstvu padel za 9,3 odstotka. Kapitalizem je sistem, ki temelji na produktivnosti in konkurenčnosti, zato se poraja vprašanje, kam sta izginila vsa produktivnost in presežek od produktivnosti, če se kupna moč prebivalca oziroma plačni delež manjša. Realna plača naj bi vzporedno rasla z realno produktivnostjo, vendar od začetka 80-ih let temu ni več tako. Kapitalistični voditelji pravila naraščanja plač spremenijo tako, da plače rastejo počasneje kot profit podjetja, koristi od produktivnosti pa se odražajo v profitu podjetja, kapitalistov in ne v višjih plačah delavcev. Kapitalisti želijo ta fenomen upravičiti z višjimi stroški obratovanja, kot je dvig cen energije, in z investicijami, vendar bi se zaradi takšnih ekonomskih razlag stanje v plačnih anomalijah prej ali slej moralo izboljšati, kar pa se do danes ni zgodilo. Kapitalisti torej razloge za upadanje plačnega deleža iščejo v ekonomskih pojavih, vendar je razlog mnogo bolj družben (Husson 2011, 8).

Izkoriščanje delavcev pa Rifkin (2007, 61) označi kot predigro k epidemiji, ki postopoma zavzema vse tržne sektorje in vse industrijske države. Problem izkoriščanja je načeloma rešljiv in sam po sebi ne prinaša drastičnih posledic, ki bi delovno silo pogubila, saj se delovna mesta ne krčijo tako hitro, kot se to dogaja v procesu avtomatizacije. Avtomatizacija je pojem, ki v grobem pomeni nadomeščanje delavcev s stroji, programsko opremo, kar neizogibno vodi v rast nezaposlenosti. Če želi podjetje v globalnem, modernem kapitalizmu znižati svoje stroške

delovanja in dvigniti raven storilnosti ter obenem ohraniti svojo konkurenčnost, je prisiljeno v proces avtomatizacije, ki je bila ob nastanku v družbi sprejeta kot nekaj dobrodošlega, saj je težaška dela prevalila na stroje. Takrat nihče ni pričakoval, da cilji kapitalistov niso odpraviti samo težaška dela, temveč tudi vsa ostala dela, ki so pod človeškim nadzorom, in tako se pojavi reorganizacija dela, ki je dodobra pretresla trg delovne sile. Attali (1991) stroje razglasi za novi proletariat in napove ukinitve delavskega razreda. Trend avtomatizacije naj bi poskrbel, da bodo tovarne delovale brez delavcev. Podjetje Siemens je na primer v 90-ih letih pretreslo svojo korporacijsko upravno strukturo in število zaposlenih v treh letih znižalo za kar 16000 ter znižalo stroške za 30 odstotkov. Podjetje Siemens je le eno od mnogih, ki je svoje delovanje reorganiziralo in odpustilo veliko število delavcev. V ZDA je pojav reorganizacije vplival na celotno gospodarstvo in za sabo pustil ogromno število nezaposlenih. Korporacije so v 80-ih letih 20. stoletja za avtomatsko opremo in računalnike zapravile več kot bilijon dolarjev, denar, investiran v avtomatizacijsko blago, pa sam po sebi ni bil zadosti za dvig produktivnosti in boljše delovanje podjetja. Prilagoditi je bilo treba celotno strukturo organizacije, spremeniti delovne procese, ustvariti nove delovne ekipe, posodobiti administracijo, vse to z namenom, da bi bila organizacija bolj prijazna do računalnikov, ki imajo v delovanju organizacije vedno večjo vlogo. Rezultati takšnih posegov v organizacijsko okolje so rast produktivnosti, v letu 1992 je produktivnost zrastle za 2,8 odstotka, kar je bila najvišja rast produktivnosti v zadnjih dvajsetih letih (Rifkin 2007, 61–64). Višanje produktivnosti je v grobem smislu pozitivno za vsako gospodarsko dejavnost, vendar produktivnost je v tem primeru rasla oziroma raste tudi dandanes na račun reorganizacije delovne sile oziroma avtomatizacije, ki prinaša ogromno število nezaposlenih. Po besedah idejnega vodje in gonilne sile prestrukturiranja delovnega mesta Michaela Hammerja (v Rifkin 2007, 65), reorganizacija skoraj vedno privede do ukinitve nad 40 odstotkov delovnih mest. Odpravljanje delovnih mest pa ne bi bil problem, če bi gospodarstvo oziroma politika skrbela za rast novih, vendar temu ni tako. Velika podjetja s procesom avtomatizacije oziroma reorganizacije dela zmanjšujejo število delavcev, saj za obstoj potrebujejo vedno manj delovne sile, zato se je smiselno vprašati, kdo poskrbi za rast novih delovnih mest. David Birch, raziskovalec na inštitutu MIT, trdi, da ravnotežje na trgu dela uravnavajo mala podjetja, ki najemajo nove delavce. Birch gre v svoji trditvi še dlje in pravi, da so za 88 odstotkov vseh novoustvarjenih delovnih mest zaslužna mala podjetja, ki imajo manj kot 100 zaposlenih, saj so še v fazi razvoja, in si ne morejo privoščiti tako naprednih tehnoloških posodobitev, kot jih uporabljajo večje organizacije (Rifkin 2007, 69).

Trend avtomatizacije je nedvomno nadomestil človeško delovno silo s stroji in prinesel novo raven brezposelnosti, kar kažejo tudi statistični podatki, saj je brezposelnost od sredine petdesetih do prvih treh let devetdesetih narasla iz 4,5 odstotka na 6,6 odstotka. Dolgoročni trend se torej vedno bolj nagiba k vedno višji stopnji brezposelnosti, saj stroji in tehnološke izboljšave skrbijo, da lahko produktivnost kljub vedno manjši stopnji zaposlenih ljudi raste (prav tam, 70–71). Kapitalizem je torej svojo formulo za uspeh, ki je v tem primeru dvig storilnosti, našel v avtomatizaciji, strojih, ki so v globalnem, modernem kapitalizmu formula za uspeh.

Uspeh kapitalizma se odraža v dvigu bruto domačega proizvoda, višji stopnji produktivnosti, višji stopnji kapitalskih investicij in v mnogo drugih organizacijskih investicijah, kjer pa delavec, še posebno v obdobju modernega kapitalizma ni deležen posebnih ugodnosti. Vedno manj je delovnih mest, vedno večja je stopnja brezposelnosti, in to sta za delavce dva zaskrbljujoča pojava. Ko je nastopil prvi val avtomatizacije, so delavci, sindikati oziroma borci za delavske pravice prvi izrazili zaskrbljenost, vendar so naleteli na »gluha ušesa« delodajalcev, ki so bili prepričani, da bo avtomatizacija le še bolj spodbudila gospodarstvo in stopnjo zaposlenosti. Z leti se je tudi mnenje gospodarskih vodij spremenilo. Danes se mnogi kapitalisti sprašujejo, kam sploh vodi vse to in kam bodo šli vsi nezaposleni ljudje. Rifkin pravi, da delavci nikakor še niso pripravljeni na spremembe, ki jih prinaša avtomatizacija. Strah pred naraščajočo nezaposlenostjo naj bi bila vzrok za nastanek socialnih nemirov in odklonskih vedenj v družbi (prav tam, 73). Marx gre še korak dlje in trdi, da se bo trend nadomeščanja človeške delovne sile s stroji na koncu izkazal za samopoguben oziroma usoden za človeštvo. Kapitalisti si s pretirano avtomatizacijo kopljejo lasten grob, saj z odstranjevanjem človeka iz proizvodnega procesa le-temu jemljemo tudi kupno moč, ki je ključna za potrošnjo in posledično za obstoj kapitalizma (Rifkin 2007, 77). Kapitalisti so torej pred razpotjem, ko se morajo odločiti, kaj je najbolj optimalna rešitev za poslovanje podjetja.

Clark (1907, 452) trdi, da je za ugodje, blagostanje delavcev nujno potreben napredek, ki pa skoraj vedno vodi tudi v odpuščanje delavcev. Nezaposlenost označi kot pojav, kateremu se kot družba ne moremo izogniti.

Dokaz, da dela kmalu ne bo več dovolj za vse, je rast brezposelnosti, ki naj bi bila rezultat tehnološke revolucije in napredka produktivnosti. Napredek produktivnosti je osupljiv. Leta 2004 je bila urna produktivnost 15,6-krat večja od tiste iz leta 1896. To v praksi pomeni, da je povprečen delavec leta 1896 surovine proizvajal skoraj 16-krat počasneje kot leta 2004. Če

sklepamo po zgornjih podatkih, bi morala biti tudi brezposelnost skoraj 16-krat višja kot leta 1896, vendar temu ni tako. Število zaposlitev v istem obdobju je namreč naraslo za kar 30 odstotkov, kar je vse prej kot logično, zato se je smiselno vprašati, kaj je botrovalo tako dvigu produktivnosti kot dvigu zaposlitev. Husson trdi, da je bil tak razvoj možen le s pomočjo krajšanja delovnega časa, ki se je v 108 letih iz 2695 ur na leto skrajšal na kar 1441 ur. Ob istih pogojih delovanja gospodarstva bi brez krajšanja delovnega časa danes stopnja brezposelnosti znašala kar 55 odstotkov (Husson 2011, 126–127).

Vedno večje število brezposelnih ljudi je bilo ignorirano, vse dokler sistem, kapitalizem ni utrpel kolateralne škode brezposelnosti. Kupna moč definira kapitalizem in je osrednji element obstoja le-tega, zato je ob padcu kupne moči delavcev in visoki stopnji brezposelnosti Keynes situacijo opisal kot širjenje nove bolezni. Tehnološka brezposelnost je bila bolezen, ki jo tedaj še niso poznali in naj bi po besedah John Keynesa, britanskega ekonomista, nastopila zaradi prepočasnega tempa, s katerim ustvarjamo nova delovna mesta, novo uporabo dela. Optimizacija delovne sile oziroma delovnih mest je hitrejša od ustvarjanja novih, zato je brezposelnost posledica sistema samega, ki se ujame v ironično protislovje (Keynes v Rifkin 2007, 87²). Z naraščanjem tehnološke brezposelnosti so se začeli ukvarjati vsi središčni ekonomisti tistega časa in velika večina je za nastalo situacijo krivila sistem, ki so ga leta pred tem vztrajno hvalili ter povečevali. Sindikati in delavske skupnosti so problem brezposelnosti hoteli rešiti z udeležbo delavcev pri dobičku, ki ga je prinesla produktivnost, oziroma s skrajšanjem delovnega časa, delovnih ur, saj bi le tako lahko zajezili rastočo brezposelnost. Delavski sindikati so predlagali 30-urni delovni teden in višjo mezdno, saj bi s tem omogočili nova delovna mesta za nezaposlene, ki so pripravljeni delati, in dvignili kupno moč povprečnega delavca. Ko so že vsi mislili, da bodo ZDA prva država, ki bo uvedla 30-urni delovni teden, so se sanje delavcev z zavrnitvijo osnutka zakona razblinile. Predsednik Roosevelt je osnutek zakona zavrnil, saj naj bi imel negativne dolgoročne posledice na gospodarstvo, vendar že nekaj let za tem svojo odločitev obžaloval in poudaril pomen kupne moči delavca za ekonomsko gospodarstvo (Rifkin 2007, 88–93).

Eden izmed mnogih poskusov ZDA, da rešijo problem visoke stopnje nezaposlenosti, je bil tudi prešolanje. Državna administracija pod vodstvom predsednika Clintona je svoje upe za rešitev problema gradila na prešolanju odpuščenih delavcev. Projekt, ki je bil vreden več kot 3 milijarde dolarjev, se že na samem začetku ni obnesel dobro. Kritiki so se nemudoma začeli

²Maynard John Keynes, *The general theory of employment, interest and money*, ponatisnjeno v: *Essays in persuasions*, Macmillan, New York 1931.

spraševati, o kakšnem prešolanju je sploh govora oziroma ali je tako veliko ljudi sploh možno prešolati. Ljudje, ki so vsa ta leta opravljali kmetijska in industrijska dela, so bili postavljeni pred izziv naučiti, usvojiti novo znanje ter ga uspešno implementirati na novem področju dela. Prešolanje je temeljilo na usvajanju novega znanja oziroma na prehodu iz nizkokvalificiranih del k delom, ki zahtevajo specifično znanje. Pričakovanja ameriških uradov, administracije so bila velika, vendar se že v prvih letih program izkaže za slabo potezo. Manj kot 20 odstotkov vseh tistih, ki so se prešolali, so našli novo delovno mesto, ki je bilo po plači vsaj primerljivo s prejšnjim (Rifkin 2007, 102).

6 MNOŽIČNA POTROŠNJA

Množična potrošnja oziroma konsumpcija je izraz, ki ga v literaturi o kapitalizmu najdemo skoraj povsod, zato lahko trdimo, da sta množična potrošnja in kapitalizem močno prepletena. Izvor besede sega v pokrajine Anglije in Francije, vendar njen pomen ni bil vedno isti. V dvajsetih letih 20. stoletja je izraz konsumpcija označeval smrtonosno bolezen takratnega časa, tuberkulozo. Sama zgodovina besede je, podobno kot kapitalizem, že vse od začetka prežeta z nasiljem in je vse do zgodnjih let 20. stoletja imela negativen pomen. Rifkin evolucijo besede konsumpcija označi za enega najpomembnejših fenomenov 20. stoletja (Rifkin 2007, 80).

Množična potrošnja, prav tako kot kapitalizem, ni pojav, ki je nastal spontano, sam od sebe, in ni plod človekove naravne požrešnosti. Povprečni Američan danes porabi dvakrat toliko dobrin, kot jih je pred 2. svetovno vojno (Schor 1991, 109). V sredini 20. stoletja so bili ljudje zadovoljni s svojim zaslužkom, če jim je ta omogočal zagotovitev osnovnih temeljnih potreb. Tako je delavec v 20. stoletju svoj čas raje investiral v opravljanje zunajdelovnih obveznosti kot pa v nadurno delo. Hitro rastočim kapitalističnim podjetjem to seveda ni bilo všeč, zato so morali spremeniti mentaliteto ljudi, saj sta bila cenjenje prostega časa in mentaliteta delavcev v tistem času za njih pogubna. Kapitalisti so bili torej pred zahtevno nalogo. Spremeniti so morali način razmišljanja slehernega potrošnika. Temelj ameriške kulture, načina življenja, sta bila stiskaštvo in varčevanje, zato so kapitalisti morali iznajti način, kako takšno mentaliteto spreobrniti sebi v prid. Cilj kapitalistov je bil potrošnikovo mentaliteto, ki je temeljila na varčnosti in investiranju v prihodnost, spremeniti v nenasitno noro potrošnjo, z drugimi besedami, ustvariti so morali nezadovoljnega potrošnika (Rifkin 2007, 81). Allen (1964, 140) je razsipnemu zapravljanju in vedenju potrošnika pripisal pomembno, nujno vlogo za preživetje kapitalizma, saj bo v nasprotnem primeru tok proizvodnje zastal že na začetku.

Narod delavcev je bilo za uspešno rast kapitalizma potrebno spremeniti v potrošnike, ki bi dvigovali raven globalne potrošnje in posledično globalne proizvodnje. Luksuzne predmete je bilo potrebno čim bolj približati navadnim ljudem, saj bi s tem dosegli zmanjšanje tehnološke brezposelnosti in presežno proizvodnjo (Kyrk 1923, 278). Ob koncu 20. stoletja se torej začne rekrutiranje novih potrošnikov, oglaševalci so ob vsaki priložnosti poskušali očrniti doma narejen proizvod in promovirati industrijski izdelek. Ciljna publika so bili mladi. Z različnimi oglaševalskimi manevri so želeli doseči, da bi bilo mlade sram, če nosijo izdelek, ki je narejen doma, saj naj bi bil ta zastarel in nemoderen. Postopoma je kapitalistom uspevalo svoje ideje

vgraditiv povprečnega človeka in strah pred zaostankom je postal gonilna sila za spodbujanje potrošnje. Danes si modo predstavljamo kot nekaj splošnega, skoraj da naravnega, vendar je tudi moda le eden izmed mehanizmov, ki skrbi za konstantno potrošnjo (Rifkin 2007, 82). Braverman dejansko stanje opiše kot dokazovanje oziroma uveljavljanje statusa, ki ne temelji več na človekovih dejanjih in sposobnostih, temveč na zmožnostih kupovanja oziroma potrošnje. Normativ za doseganje višjega družbenega statusa je postala zmožnost kupovanja, intelektualne in psihofizične sposobnosti pa so bile tako pahnjene v ozadje (Braverman v Rifkin 2007, 82)³.

Tudi nastanek blagovnih znamk je tesno povezan z množično potrošnjo. Vedno večja proizvodnja je zahtevala vedno boljšo distribucijo blaga, in ker so bili trgovci, posredniki prepočasni, so podjetniki ustvarili svoje blagovne znamke ter jih začeli tržiti sami. V obdobju množične proizvodnje začnejo kapitalisti, podjetniki veliko pozornosti posvečati tudi trženju, ki so ga zaradi večje potrošnje morali prilagoditi. Podjetje Coca-cola je sprva tržilo svojo pijačo zgolj kot pijačo, ki je blažila glavobol, kasneje pa so jo z namenom, da bi povečali potrošnjo le-te, prestrukturirali v vsakodnevno priljubljeno pijačo. Glavobol ljudje namreč občutijo le nekajkrat na leto, medtem ko je žeja neizogibna (Collins v Rifkin 2007, 83)⁴.

Manevri in ukrepi kapitalistov, da bi dvignili potrošnjo so naleteli na plodna tla. Potrošnja se je postopoma začela višati, vendar skladišča so vseeno ostala nakopičena z industrijskimi proizvodi. Da bi uspešno rešili problem kopičenja proizvodov in bi stopnjo potrošnje dvignili na višjo raven, kapitalisti oblikujejo nov način kupovanja proizvodov, ki temelji na zadolževanju. Potrošniški kredit se prvič pojavi v pozni fazi 20. stoletja in v manj kot desetih letih varčne Američane pretvori v nenasitne potrošniške »zveri«. Ponudba potrošniškega kredita je bila tako mamljiva, da so bili ljudje že takrat odvisni od novega načina kupovanja izdelkov. Pred obdobjem borznega zloma je bilo v ZDA kar 60 odstotkov vseh avtomobilov, radijev in vsega pohištva kupljenega na kredit, ki so ga ljudje obročno odplačevali (Marchand v Rifkin 2007, 84)⁵. Razlog tako množičnega kupovanja na kredit Rifkin (2007, 86) vidi v nizkih mezdah, saj so kapitalisti ves dobiček od povešane produktivnosti namenili zgolj sebi in prav nič povišanju mezd, zato si ljudje niso mogli privoščiti proizvodov, ki so jih med delovnim

³ Braverman, Harry. 1974. *Labor and Monopoly Capital: The Degradation of Work in the Twentieth Century*. New York: Monthly Review Press. V Rifkin (2007, 83)

⁴ *One Dreadful Malady*, v: Collins, H. James. 1908. *Remarkable Proprietary Beverage*, Printers Ink, 4 november 1908, str. 3–4. V Rifkin (2007: 83).

⁵ Marchand, Roland. 1985. *Advertising The American Dream: Making Way for Modernity*. Berkeley: University of California Press. V Rifkin (2007, 84).

časom izdelovali prav oni. Kupna moč delavcev je tako strmo padala, da so se celo kapitalisti začeli spraševati, kdo bo kupoval njihove proizvode, saj je vedno manj ljudi, ki si jih lahko privoščijo. Vsa opozorila so bila preslišana, kupna moč povprečnega delavca se je iz meseca v mesec nižala in vedno več je bilo zadolževanja, zato so države zapadle v gospodarsko krizo. Temelj gospodarske krize je bil ironično skrit prav v uspešnem gospodarskem delovanju, visoki produktivnosti, ki je s pomočjo tehnologije odpravila veliko delovnih mest.

Zadnja oziroma najnovejša oblika kapitalizma je nastopila v povsem novi obliki, ki jo je izjemno težko teoretsko opredeliti, analizirati. Financijalizacija je najbolj moderna oblika kapitalizma, katero lahko najbolj splošno opredelimo kot novodobni kapitalizem, kjer imajo finančni trgi, finančni motivi, finančne institucije in finančni akterji veliko vlogo. Financijalizacija je oblika akumulacije kapitala, kjer se profiti ustvarjajo večinoma po finančnih poteh in v ospredje postavlja finančni sektor. Vpliv financijalizacije na gospodinjstva postane s pojavom množične potrošnje ogromen, saj se zaradi vse večje stopnje nezaposlenosti in dohodkovne neenakosti vedno več gospodinjstev zadolži. Avtomatizem oziroma tehnološka naprednost odpravlja delovna mesta in tako tudi niža kupno moč povprečnega gospodinjstva, zato se v poznem 20. stoletju ogromno gospodinjstev, z namenom vzdrževati določeno raven potrošnje, odloči za zadolževanje. Zadolževanje, obrestna mera zadolževanja, po razlagi mnogih avtorjev ogrozi tudi reprodukcijo delovne sile oziroma klasično delavsko gospodinjstvo pretvori v celico kapitala. Potek reprodukcije delovne sile je v poznem 20. stoletju mogoče enačiti s potekom reprodukcije kapitala v podjetjih, saj si gospodinjstva s kreditom zagotavljajo stopnjo potrošnje, ki je nujna za obstoj, reprodukcijo delovne sile. Vse se konča na trgu dela, kjer se delovna sila prodaja, zasluge oziroma udeležbo pri dobičku pa si prav tako kot pri profitih podjetja skozi odplačevanje obrestne mere lasti tudi finančni kapital. Enostavno povedano, dohodki gospodinjstev so močno okrnjeni zaradi odplačevanja kreditov, ki so vse od nastopa financijalizacije postala stalnica (Bembič 2012, 120–122).

Na makroekonomski ravni pa financijalizacija poseže tudi v povpraševanje, ki s fleksibilizacijo mezd ne more več ohranjati stabilne ravni prejšnjih let. Deregulacija omogoči lažji dostop do kreditov, hkrati pa na potrošnje gospodinjstev vpliva tudi nepremičninski trg, ki s povečanjem finančne vrednosti posredno prisili gospodinjstva k večji potrošnji. Povečanje vrednosti premoženja, nepremičnin pa privede do večje kreditne sposobnosti in posledično tudi do večjega zadolževanja podjetij. Kreditna sposobnost podjetij pa je bila v veliki meri odvisna od

gibanja cen delnic posameznega podjetja na borzi. Če so bile cene delnic visoke, je bila stopnja tveganja banke pri izdaji kredita manjša in obseg izdanih kreditov večji (prav tam, 124).

Rast hipotekarnih kreditov je pripeljal do višanja cen nepremičnin, ki so se med leti 1996 in 2007 kar potrojile, razlog za tako naglo rast kreditov pa Bembič (prav tam, 126) vidi v nenasični želji bank po novih strankah. Banke so s t.i. drugorazrednimi krediti in spremenljivo obrestno mero povišale tveganja, saj so njihove predpostavke temeljile na nizki obrestni meri in rasti nepremičnin v prihodnosti. Ravnanje bank in zadolževanje gospodinjstev pa vrh dosežetav letih 2007 in 2008, ko nepremičninski trg s propadom investicijske banke LehmanBrothers doživi zlom in sproži najglobljo recesijo, krizo, katere posledice čutimo še danes. Gospodarska kriza oziroma finančni zlom leta 2008 naj bi izviral iz zadolževanja gospodinjstev in t.i. premoženjskih baloniov.

Odzivi na krizo so bili različni, države so začele zmanjševati davke in uvedle davčne olajšave, saj so upale, da bodo tako ponovno zagnale svetovno gospodarstvo. Banke so zniževale obrestne mere in odkupovale vrednostne papirje, vendar svetovna gospodarska aktivnost po tako hudem padcu ni mogla okrevati tako hitro. Reševanje krize leta 2008 dokaže, da je samoregulirajoče gospodarstvo, tržni mehanizem, pojem, ki je iluzoren oziroma neizvedljiv, saj bi bila škoda brez intervencije države znatno večja (prav tam, 130).

Razlog za finančno krizo leta 2008 je bila nedvomno ekspanzija kreditov, vendar vprašati se moramo, kaj je pripeljalo gospodarstvo do krizne situacije. Literatura navaja razloge, kot so nizke obrestne mere, ki so napihnile cene premoženja, lažja možnost najema kredita, slabi modeli za ocenjevanje tveganja in deregulacija finančnega sektorja, ki velja za osnovo financiranja. Deregulacija finančnega sektorja v ZDA nastopi v 70-ih letih prejšnjega stoletja in privede do nove stopnje obrestnih mer bančnih depozitov, ki ni več državno regulirana. Takšne okoliščine v poznem 20. stoletju povzročijo »beg« denarja iz bank v finančne sektorje, institucije (Bembič 2012, 132–135).

Na prelomu tisočletja je kljub poznejšemu slabemu učinku zadolževanja gospodarstvo rešilo pred krizo, recesijo. Borzni zlom bi na svetovnem gospodarstvu pustil veliko večje posledice, kot jih je, vendar je zadolževanje gospodinjstev in posledično vztrajna rast potrošnje recesijo preprečila. Rešitev je recesijo res preprečila, vendar ne za dolgo, saj se ob poznejšem poku nepremičninskega balona, ki je posledica zadolževanja in nizkih obrestnih mer, recesiji ni bilo več mogoče izogniti (prav tam, 138).

Oblika in intenzivnost največje krize v modernem času je posledica deregulacije in liberalizacije ameriškega trga vrednostnih papirjev. Finančne špekulacije, ki so bile že v preteklosti eden od največjih krivcev za krizo, so dobile novo globino, dimenzijo z izboljšanjem informacijske tehnologije, ki je kratkoročno poslovanje naredila še bolj preprosto in hitro (Roubini 2010).

7 PRIHODNOST KAPITALIZMA

Kapitalizem je skozi pretekla leta s svojo fleksibilnostjo spreminjal oblike in se uspešno obdržal vse do sedaj. Danes ima skoraj vsaka država na svetu kapitalistično ureditev, le malo je takih, ki se kapitalizmu uspešno upirajo, zato se je smiselno vprašati, kam sploh vodi kapitalizem. Ali ima kapitalizem in množična konsumpcija sploh prihodnost? Kot pri vsaki pereči problematiki tega sveta imamo tudi v tem primeru pozitivne in negativne napovedi. Konec dela in množična brezposelnost je le ena od mnogih negativnih napovedi, Husson (2011, 55) pa v ospredje postavi vprašanje, ali lahko preostali del sveta še naprej financira primanjkljaj, ki ga ustvarijo Združene države Amerike. Državni primanjkljaj, ki ga ZDA ustvarijo s povpraševanjem po tujih izdelkih in povpraševanjem tujih državljanov po zadolžnicah, naj bi v prihodnosti narasel vse do 1600 milijard dolarjev. Vir profita torej niso domači izdelki, temveč tuji trg, ki svetovno gospodarstvo zalaga s poceni izdelki, s tem pa posledično veliko prispevajo k upadu vrednosti delovne sile. Vodilna država, ki zalaga večino svetovnega trga, je Kitajska, kjer je delovna sila izjemno poceni. Globalizacija in liberalizem pa odpreta trg oziroma odstranita vse prepreke, ki so omejevale mednarodno trgovino, in tako države posredno silita v boj za vsakega potrošnika. Dolgoročni obstoj uspešnega kapitalizma močno ogroža tudi nesimetrično delovanje svetovnega gospodarstva, saj 60 odstotkov svetovne rasti proizvedejo izključno ZDA. Svetovna rast je v kapitalizmu močno pogojena s potrošnjo, torej svet oziroma 60 odstotkov svetovne rasti vse od leta 1995 temelji na »trošenju« ZDA. Husson (2011, 57) v svojem delu tak pojav opiše kot »letenje svetovnega gospodarstva samo z enim motorjem«, kar pomeni, da je svetovno gospodarstvo v veliki meri odvisno od potrošnje v ZDA. Združene države Amerike na svetovnem trgu ne prevladujejo več zaradi same učinkovitosti, uspešnosti svojega gospodarstva, temveč zaradi potrošnje, ki pa ne more neskončno rasti, saj je njihov zunanji primanjkljaj odraz zadolženosti vseh državnih gospodinjstev. Problem potrošnje ni le v centraliziranosti slednje, temveč tudi v zniževanju plač, ki duši povpraševanje in posledično tudi kapitalizem. Nižanje plač je v kapitalizmu osnova za višanje profitov in ponudbe, obenem pa nižanje plač omeji povpraševanje, kar se kaže v manjši potrošnji. Tu se jasno pokaže protislovje modernega kapitalizma, ki v želji po izboljšanju tržnih razmer škodi sam sebi (prav tam, 75).

Husson (prav tam, 68–69) trdi, da bolj ko uspeva kapitalizmu tržne razmere in gospodarstvo oblikovati po svojih željah, bolj pridejo do izraza njegova protislovja oziroma negativni povratni učinki. Bolj kot protislovja kapitalizma pa Hussona skrbi, da je razrešitev trenutne

gospodarske nestabilnosti mogoča le skozi družbene spopade ali konflikte glavnih kapitalističnih akterjev.

Prihodnost kapitalizma bo nedvomno močno povezana z odpuščanjem in avtomatizacijo, ki je nekatere poklice pahnila na rob preživetja. Kmetovanje je eden najstarejših poklicev v zgodovini človeštva, ki pa v zadnjih 200 letih doživlja korenite spremembe. Kmetovanje na prostem naj bi v prihodnjih letih postalo žrtev tehnologije, ki že sedaj z manipuliranjem molekul tradicionalno kmetovanje seli v laboratorij. Rifkin trdi, da bo kapitalizem v prihodnosti drastično spremenil način življenja ljudi in tradicionalne oblike dela podredil svojim ciljem, kar bo v prihodnosti rezultiralo v vedno višji stopnji brezposelnosti. Neživa oblika dela in vztrajno višanje produktivnosti bosta privedla do zatona delovne sile ter konec dela, vendar pot h koncu dela ne bo nenadna in lahka. Naraščajoča brezposelnost, glavni produkt kapitalizma, vodi k nevarnejšemu svetu, polnemu nasilja in kriminala. Enoodstoten dvig brezposelnosti v ZDA naj bi po novejših raziskavah privedel do 6,7-odstotnega povečanja zločinov, katerih izidje smrt. Razkorak med peščico bogatih in ogromnem številu revnih bo v prihodnosti vedno večji, kar bo uvertura k svetovni katastrofi (Rifkin 2007, 329).

Bembič (2012, 147) poudarja, da je dandanes zaradi pomanjkanja konkurenčnih modelov družbene ureditve izjemno težko uveljavljati spremembe v obstoječem sistemu. Trenutno situacijo, ko družba nima nobene smiselne alternative kapitalizmu, Bembič označi kot hujšo od gospodarske krize.

Protislovje kapitalizma pa je ob koncu 20. stoletja dobro povzel Joseph Schumpeter, ki je dejal, da je prav uspeh kapitalizma tisti, ki uničuje sam sebe oziroma uničuje institucije, ki ga ščitijo. Vsak novi krog preživetja oziroma vsaka nova krizna situacija, ki jo kapitalizem prebrodi, ustvari še težje razmere za delovanje kapitalizma. Torej je na vprašanje o prihodnosti kapitalizma za Schumpetra že odgovorjeno. Kapitalizem se razpadu ne more izogniti oziroma kapitalizem ne more preživeti svojega uspeha (Arrighi 2009, 289).

Rifkin (2007, 327) nastalo situacijo opiše kot odločilni trenutek v človeški zgodovini. Industrija oz. korporacije z višanjem produktivnosti in s tehnološkimi inovacijami z vedno manjšo količino delovne sile proizvajajo vedno večje količine proizvodov. Proizvodni sektor je na pragu korenitih sprememb, kjer za proizvodnjo dobrin kmalu ne bo več potreboval človeške delovne sile. Svetovno gospodarstvo se bo v prihodnosti moralo soočiti s populacijskimi pritiski zaradi vedno manjše stopnje zaposlenosti.

Pojem dela se je do danes korenito spremenil in vprašanje je, ali je človeštvo pripravljeno na prehod dela iz ljudi na stroje. V preteklosti je delo temeljilo na človeku, ki je svoje usluge in delo prodajal na trgu dela, vendar proizvodnja in distribucija blaga zahtevata vedno manj človeške delovne sile. Če se bo človeštvo želelo izogniti socialnim nemirov na svetovni ravni, bo moralo iznajti alternativo formalnemu delu, kot ga poznamo danes. Potrebni bodo novi pristopi, ki bodo zagotavljali dohodek gospodinjstev in kupno moč. Za uspešen prehod v novo obdobje, ki ga ne bo več zaznamovalo formalno delo, bo potrebno deljenje dobičkov, ki so nastali s povečano produktivnostjo, in višanje plač, saj bomo le tako lahko dosegli pravično porazdelitev presežne vrednosti (Rifkin 2007, 340). Višja stopnja produktivnosti je, kot že omenjeno, pripeljala do ogromnega števila nezaposlenih in udeležba pri dobičku, presežni vrednosti ne bo zadostovala oziroma zaježila posledic, ki jih prinaša avtomatizacija. Po Evropi se že več let širijo pozivi po krajšem delovnem tednu, saj naj bi s tem preprečili nova odpuščanja. V Italiji so sindikati razvili novo geslo, pod katerim se borijo za pravice delavcev, »delajmo manj, delajmo vsi«. V podjetju Volkswagen so postali prva korporacija svetovnega merila, ki je uvedla 30-urni delovni teden in s tem prihranila 31000 delovnih mest. Glavni izziv človeštva v prihodnosti bo ponovno definiranje človeka v družbi, ki ne bo temeljilo na formalnem, tradicionalnem delu (prav tam, 347–361).

8 ZAKLJUČEK

Kapitalizem lahko opredelimo kot enega izmed načinov produkcije, kjer se presežna vrednost steka v žep kapitalistov, lastnikov produkcijskih sredstev. Je družbeno-ekonomski sistem, ki temelji na akumulaciji kapitala in ustvarjanju presežne vrednosti. V ospredje postavi čisto drugačne pogoje delovanja in osnovno zadovoljevanje človeških potreb pogoji s svojim uspehom. V kapitalizmu delavec ni nič drugega kot sredstvo za dosego ciljev, ki služijo nadaljnji akumulaciji kapitala. Nasprotno od predhodnih družbeno-ekonomskih sistemov, kapitalizem delavca osamosvoji in ga podvrže tveganjem. Delavec je odvisen od mezde, ki jodobi v zameno za opravljeno delo, ta pa mu zagotavlja osnovne življenjske potrebščine. Logika kapitalizma teži k velikim dobičkom in vedno manjšim stroškom proizvodnje, saj le tako lahko ohrani konkurenčno prednost pred tekmeci. Je kot nekakšna tekma med korporacijami, zmaga pa tista, ki uspe stroške zmanjšati na najnižjo stopnjo. Zniževanje stroškov se odraža v vedno nižjih plačilih delavcem in vedno višji produktivnosti. Kapitalizem kot sistem se je v zgodovini pojavljal v različnih oblikah in se je uspešno prilagajal vsem tržnim potrebam ter kot prevladujoči sistem današnjega časa trg prilagodil sebi. Trg obstaja že od nastanka človeštva, že v srednjem veku so obstajali prostori, kjer so trgovci prodajali svoje usluge oziroma proizvode. Tudi takrat sta bila glavno vodilo trgovanja ustvarjanje zaslužka in investiranje le-tega v ponovno izdelavo surovin, izdelkov, ki so jih zopet tržili. Akumulacija, oplojevanje kapitala, je torej prisotna že dolgo, vendar razsežnosti in posledice niso bile nikoli tako velike kot danes. Zagotavljanje osnovnih človeških potreb je preraslo v kopičenje dobička. Uspešnost kapitalizma je pogojena s prostim trgom oziroma liberalizacijo, ki želi državo in državne regulative izločiti iz procesa, saj naj bi trg imel sposobnost uravnavanja samega sebe. Vedno manjše državne regulative pa v zgodovini privedejo do kriz kapitalizma, ki porušijo trg in posredno zahtevajo intervencijo države, saj se le tako lahko izognemo krizi večje razsežnosti.

»Gorivo« kapitalizma so bili v zgodovini in so tudi danes izključno ljudje, saj sistem brez delavcev ne bi obstajal. Kljub tehnološki revoluciji proces proizvodnje v kapitalizmu še vedno potrebuje prisotnost človeka, res da vedno manjšo, vendar je človek osrednji element kapitalizma. Tehnološka revolucija je ustvarila armado nezaposlenih ljudi, ki bo v prihodnosti izziv za politiko vsega sveta, saj se nezaposlenost odraža v socialnih nemirih in kriminalu. Protislovje kapitalizma je vedno večje, tehnologija izpodrinja delavce in jim odvzema dohodke,

ki so nujno potrebni za osnovne življenjske potrebščine, potrošnja. Kapitalizem je sprva ločil delavca od delovnega procesa, ga sistemsko podredil in na koncu tudi skoraj povsem izrinil iz delovnega procesa ter mu tako otežil sodelovanje na trgu dela. V prihodnosti bo človeška delovna sila vedno manj potrebna za kapitalistično produkcijo, vendar je potrošnja tista, ki produkcijo drži na zahtevani ravni. Če ljudje zaradi tehnološke revolucije ostanejo brez dela, posledično ostanejo tudi brez dohodkov in kupne moči, zato bo kapitalizem za nadaljni uspešen obstoj potreboval alternativo plačanemu delu. Da bi uspešno premostili trenutno krizo, posledice zadnje krize iz leta 2008, je potrebno ljudem dati več denarja oziroma več presežne vrednosti, ki je nastala z dvigom produktivnosti.

Smo na pragu velikih sprememb, ki so nujno potrebne za človeški obstoj in dostojno življenje. Harvey (2005, 153) pa je skeptičen do sprememb, saj vladajoči razred v zgodovini še nikoli ni prostovoljno predal oblasti, kar pomeni, da se nasilju skorajda ne moremo izogniti. Choonara (2009, 89) poudarja, da je za ponovno vzpostavitev uspešnega kapitalističnega sistema potrebno nasilje, kar ne bi bilo nič novega, saj je zgodovina kapitalizma prav tako prepletena s krvavim nasiljem.

Kapitalizem se je skozi zgodovino razvijal in prodiral v vse sfere človeškega življenja. Preživel je mnogo kriz in se vedno znova vrnil kot zmagovalec, vendar je vsaka dobljena bitka ustvarila še težje pogoje za nadaljni obstoj. Skozi vsa leta pa je kapitalizem ostal zvest svojim temeljnim načelom, ustvarjanju dobička in izkoriščanju človeka ter narave. Sedaj je pred nami vprašanje, ki ga je Hobsbawm (2009) uporabil v naslovu svojega dela: *Socialism has failed. Now capitalism is bankrupt. So what comes next?*. To je vprašanje, ki zadeva vse nas in na katero nihče še ni podal smiselno dolgoročnega odgovora. Navkljub vsemu pa se moramo zavedati, da ne glede na to, ali kapitalizem obstane ali ga zamenjanek nov sistem, smo ljudje tisti, ki drug drugemu krojimo usodo, in da je vpliv družbeno-ekonomskega sistema odvisen od nas samih.

9 LITERATURA

1. Allen, Lewis Frederick. 1964. *Only yesterday: An informal history of the nineteenth-twenties*. New York: Harper and Row.
2. Arrighi, Giovanni. 2009. *Dolgo dvajseto stoletje: kapitalizem, denar in moč*. Ljubljana: Založba Sophia.
3. Attali, Jacques. 1991. *Millenium: Winners and Losers in the coming World Order*. New York: Random house.
4. Bembič, Branko. 2012. *Kapitalizem v prehodih: Politična in ekonomska zgodovina Zahoda po drugi svetovni vojni*. Ljubljana: Založba Sophia.
5. Burchell, Brendan, David Ladipo in Frank Wilkinson. 2002. *Job insecurity and Work Intensification*. London in New York: Routledge.
6. Centeno, A. Miguel in Joseph N. Cohen. 2010. *Global Capitalism*. Cambridge: Polity press.
7. Chang, Ha-Joon. 2011. *23 things they don't tell you about capitalism*. London: Penguin books.
8. Choonara, Joseph. 2009. *Unravealling Capitalism: A Guide to Marxist Political Economy*. London: Bookmarks publication.
9. Clark, John Bates. 1907. *Essentials of Economic Theory*. London: Macmillan Company.
10. Cohen, Daniel. 2011. *Tri predavanja o postindustrijski družbi*. Ljubljana: Založba Sophia.
11. Fulcher, James. 2010. *Kapitalizem [zelo kratek uvod]*. Ljubljana: Založba Krtina.
12. Glas, Miroslav, Bogomir Kovač, Vladimir Lavrač, Viljem Merhar in Mirjam Mihelčič. 1987. *Politična ekonomija kapitalizma in socializma*. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
13. Harvey, David. 2005. *A Brief History of Neoliberalism*. New York: University press.
14. Hobsbawm, Eric. 2009. Socialism has failed. Now capitalism is bankrupt. So what comes next? *Guardian*, 10 april. Dostopno prek: <https://www.theguardian.com/commentisfree/2009/apr/10/financial-crisis-capitalism-socialism-alternatives> (20. avgust 2017).
15. Hazel, Kyrk. 1923. *A theory of consumption*. Boston: The riverside press Cambridge.
16. Leech, Garry. 2012. *Capitalism a structural genocide*. London: Zed books.
17. Marx, Karl. 1961. *Kapital: Kritika politične ekonomije*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
18. --- 1986. *Kapital: Kritika politične ekonomije*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
19. McRaw, K., Thomas. 1997. *Creating Modern Capitalism: How Entrepreneurs, companies and Countries Triumphed in Three Industrial Revolutions*. Cambridge: Harvard university press.
20. Meltzer, H. Allan. 2012. *Why capitalism*. Oxford: Oxford university press.
21. Phillips, Paul. 2003. *Inside Capitalism. An introduction to political economy*. Halifax: Fernwood publishing.
22. Rifkin, Jeremy. 2007. *Konec dela: zaton svetovne delavske sile in nastop posttržne dobe*. Ljubljana: Krtina.

23. Roubini, Nouriel. 2010. *Gospodarska kriza: napoved prihodnjih finančnih zlomov*. Ljubljana: Soleco.
24. Schor, Juliet. 1991. *The Overworked American: The unexpected decline of leisure*. New York: Basic books.
25. Steinbacher, Matjaž, Mitja in Matej. 2009. *V svetu kapitalizma: o morali, vrednotah in trgu*. Ljubljana: Narodna in univerzitetna knjižnica.
26. Weber, Max. 1988. *Protestantska etika in duh kapitalizma*. Ljubljana: ŠKUC, Znanstveni inštitut filozofske fakultete.
27. Wood, Meiksins Ellen. 2002. *The origin of Capitalism*. London: Verso.